

ходи // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 17 (частина II). К., 2000. 19. Гавриленко О.А. Основні риси міжнародного права та міжнародно-правові відносини держав Північнопонтійського регіону античного часу // Право та безпека. 2006. № 5'1. 20. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. дідо н.е. – перша половина VI ст.. н.е.). Монографія. Х., 2006.

Надійшла до редакції 01.11.06

П. П. Захарченко

**ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ ЗА ПРОЕКТАМИ
ПОЛОЖЕНЬ КОМІТЕТІВ З ПОКРАЩЕННЯ ПОБУТУ ПОМІЩИЦЬКИХ
СЕЛЯН ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
(ХАРКІВСЬКА, ЧЕРНІГІВСЬКА, ПОЛТАВСЬКА) СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

Сучасне українське законодавство поновило знайомство із забутою юридичною дефініцією «приватна власність на землю», лише на початку 90-х рр. ХХ ст.

Між тим, подібність із сьогоденням мають події та явища, відтерміновані в часі на 150 років. Напередодні селянської реформи 1861 р. суспільство також перебувало перед вибором надання правосуб'єктності на землю особам, що досі залишалися поза межами участі в розподілі земельної власності. Йдеться про поміщицьких селян, які на початку 1860-х рр. мали усі шанси стати власниками земельних посілів. Принаймні, приватне селянське землеволодіння могло стати реальністю у разі реалізації проектів Положень про покращення побуту поміщицьких селян, розроблених спеціальними дворянськими комітетами Російської імперії, у тому числі й 9-ма комітетами українських губерній.

Організаційно-правові підстави створення, принципи формування та й сама діяльність дворянських комітетів донині не стали об'єктом системного наукового дослідження. Правничі історіографія не має у своєму розпорядженні бодай статті, присвячені становим інститутам, що взяли на свої плечі роботу з підготовки текстів законопроектів про звільнення селян від кріпосницької залежності. Роботи І. Іванюкова та Н. Семенова лише описово відтворюють події та обставини заключного етапу їхньої діяльності – обговорення проектів у Санкт-Петербурзі, а саме у Головному комітеті із селянських справ та у Редакційних комісіях.

Губернські дворянські комітети з покращення побуту поміщицьких селян покликав до життя рескрипт (припис) Олександра II від 20 листопада 1857 р. на ім'я Ковенського, Віленського і Гродненського генерал-губернатора В. Назімова.

Глава держави звелів створити у трьох західних губерніях із числа предводителів дворянства та інших категорій землевласників комітети для підготовки проектів «Про устрій і покращення побуту поміщицьких селян». Щоправда, вони не могли виходити за рамки умов, визначених у документі наступним чином: «За по-

міщиками зберігається право власності на всю землю, а за селянами – їхня садибна осілість, яку вони впродовж певного часу мають викупити у свою власність; крім того їм надається в користування ... кількість землі, за яку вони платять оброк або відбувають роботи поміщику» [1, с. 3–4; 2, с. 2–3].

Впродовж кількох наступних місяців рескрипти тотожного змісту були розіслані в усі губернії із часткою кріпацького населення. Внаслідок веління імператора в регіонах Російської імперії було створено 46 губернських дворянських комітетів і дві загальні комісії – Віленську та Київську. Всього для підготовки проектів покращення побуту поміщицьких селян було залучено 1 463 особи із числа представників дворянського стану, у їх числі найвищі ієрархи – губернські предводителя дворянства [1, с. 60–117]. У комітетах українських губерній працювало 323 поміщики, із яких 288 осіб обрано повітовими дворянським зборами (по два члени від кожного повіту) і 35 призначено губернаторами як представники від уряду [3, с. 12].

Попри те, що комітети і комісії мали визначити подальшу долю закріпачених селян, жоден представник цієї суспільної верстви не брав участі у роботі над законопроектами. Причини незатребуваності селянського досвіду при розробці варіантів реформи один із сучасників бачив у тому, що «селяни, у зв'язку зі своєю нерозвинутістю, що випливає із кріпосного стану, навряд чи могли тоді свідомо обстоювати свої майбутні інтереси ...» [4, с. 16]. Думаємо, що й недостатній рівень правової свідомості теж не був чинником скороминушним.

У лівобережних – Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях, які в офіційних документах називалися Малоросією, такі комітети розгорнули свою діяльність у 1858–1859 рр. Впродовж відведених урядом 6-ти місяців вони підготували відповідні законопроекти положень про покращення побуту поміщицьких селян і направили їх до Головного комітету із селянських справ.

Ставлення дворян до кріпосного права на території губерній було першим пунктом проектів положень. У разі надання поміщицьким селянам статусу вільних сільських обивателів, для них відкривалася можливість в перспективі стати повноправними суб'єктами права власності на землю. Відтак усі дворянські комітети лівобережних українських губерній, без винятку, висловили бажання ліквідувати кріпосницькі відносини. «Кріпосне право на селян, що проживають на дворянських землях, зі всіма двосторонніми вигодами і обов'язками назавжди припиняється», – такими словами розпочинається проект Положення дворян Полтавської губернії [5, с. 223]. Чернігівські поміщики добровільно відмовлялися від дарованого їм Указом Катерини II від 3 травня 1783 р. «кріпосного особистого права на селян, поселених на поміщиць-

ких землях», але водночас залишали за собою «право власності на всю землю і поєднане з володінням населеними маєтками вотчинне право» [6, с. 2].

Центральне місце в проектах положень займала проблема власності на землю. Виходячи із змісту згаданого імператорського рескрипту, губернські комітети сприйняли як аксіому рекомендацію про необхідність збереження за поміщиками права власності на всю землю. Відтак кожен із комітетів у своїх проектах продублював положення рескрипту і, залежно від існуючого в регіоні земельного режиму, місцевих умов використання землі, наявності ресурсів, сформулював своє бачення обсягів поміщицьких правомочностей на нерухому власність.

Згідно з приписами царського документа та відповідно до уніфікованої форми проекту положення, землі, що передавалися у користування поміщицьких селян, поділялися на садибні та надільні польові. У розділі «Поземельні права поміщиків» дворянський комітет кожної губернії мав визначити права дворян саме на ці об'єкти власності.

На думку сучасників, найбільшим апологетом прав землевласників серед українських дворянських комітетів стали дворяни Чернігівщини. Вони не лише заявили про недоторканність права власності поміщиків на усі землі й ліси належних їм маєтків, а й висловився за те, щоб ділянки, котрі передаватимуться у користування, визначалися їхнім самовільним рішенням. При цьому для поміщиків принципи безумовності та рівноправності наділів для кожного члена сільської громади не були обов'язковими [7, с. 226]. Задовго до завершення підготовки останньої редакції проекту Положення, разом із поміщиками Мінської губернії, дворяни Чернігівщини висловили Головному комітету із селянських справ свої сумніви щодо доцільності позбавлення поміщиків права власності на садибну землю своїх селян [8, с. 155–157].

Зберіг недоторканим право дворянської власності на садибні землі проект положення комітету Полтавської губернії. Щоправда, воно втрачалося одразу після внесення селянином на користь поміщика повної вартості садиб [9, с. 4].

Правова регламентація садибного землеволодіння знайшла висвітлення у главі IV проектів положень губернських комітетів. Царською владою заздалегідь обумовлювалося, що у цій главі мають міститися положення, які б регулювали право селян на викуп садиби, право землекористування до внесення викупу, оцінку землі, способи її придбання у власність тощо [10]. Словом, в окреслених урядом рамках дворянські комітети кожної губернії мали сформулювати власне бачення подальшого розвитку садибних полістей селян. При цьому Міністр внутрішніх справ С. Ланської 20 березня 1858 р. звернувся до предводителів дворянства усіх

губерній з проханням роз'яснити поміщикам «без офіційного розголосу, що для власної їхньої користі дуже бажано, щоб садібна осілість селян залишалася у нинішньому стані, і переселення селян могло відбуватися не інакше як ... без щонайменших утисків селян» [11, с. 78].

«Садиба, – за визначенням Чернігівського дворянського комітету, – включає в себе житлові будівлі з землею, що під ними знаходяться, сад з овочевим городом» [12, с. 228]. Саме таке визначення стало універсальним для українських губернських комітетів. Ставлення до розмірів садиби поділило дворянський комітет Чернігівщини на дві частини. Більшість членів комітету пропонувала залишити у власності селян садибу не перебільшуючи 600 кв. сажней землі. Натомість меншість складу комітету вважала достатнім розмір садиби не менше 840 кв. сажней. В разі її відсутності, пропонувалося зобов'язати поміщика виділити із своїх маєтків «необхідну за розміром, зручну під поселення землю» [13, с. 12].

Дворянські комітети лівобережних губерній залишали за селянами право користування до викупу тими садибами, які вони займали до останнього моменту. При цьому правом спадкового особистого користування наділялися фізичні особи із числа селян Чернігівської та Полтавської губерній з платою 3% та 6%, відповідно, від ціни садиби. Проектом Харківського дворянського комітету закріплювалося право садибного землеволодіння лише за всією мирською громадою. Їй же дозволялося здійснювати викупну операцію селянських садиб. Якщо впродовж перших двох років викупити її можна було безпосередньо у поміщика, то пізніше – у «сільської громади, відповідно до початкової ціни» [13, с. 49].

Право власності селян на викуплені садибні посілости також під різним кутом зору розглядалися дворянськими комітетами лівобережних губерній. За проектом більшості членів Чернігівського комітету, селянам, згідно зі ст. 432 Т. X Зводу Законів цивільних, надавалося неповне право власності на садибні землі. Свідченням цього є низка положень, якими розробники законопроекту намагалися обмежити права нового суб'єкта, права власності садибної землі. Попри наявність у тексті новаторських ідей про перехід викупленої садиби у власність селянина чи його родини, передбачалося застосовувати інші норми, що фактично їх перекреслювали. Йдеться про неможливість залишатися власником землі в разі переходу до іншого суспільного стану або зміни селянської громади. По-друге, існувало застереження, яким заборонялася передача садибної землі особам із числа не членів мирської громади. Такої ж позиції, між тим, дотримувався в повному складі і Полтавський дворянський комітет. Нарешті, на неповноту права власності селянина на садибну землю вказує також дозвіл на її переділ з тим,

«щоби кожна окрема частина садиби становила не менше 600 кв. сажней» [13, с. 66].

Харківський комітет один із небагатьох визнав за селянами право власності на польові наділи після їхнього викупу. Він здійснювався лише за гроші з виплатою усієї суми одночасно. Держава зобов'язана була взяти на себе фінансовий тягар викупної операції шляхом випуску облігацій для осіб, що захочуть придбати наділи у власність, але не матимуть для того відповідних коштів. До завершення процедури викупу землеволодіння здійснювалося силами мирського товариства. «Сільська громада розподіляє землю між селянами на свій розсуд, без будь-якого втручання з боку поміщика», – зазначається в одному із розділів проекту Положення дворян Харківщини [13, с. 96]. Після викупу і повернення боргів державі, вся земля, що перебувала у володінні сільської громади, неодмінно мала бути розподілена між членами миру і передана кожному в особисту повну власність.

Твердити про конфліктний до урядових настанов формат проекту Положення нам дозволяє ознайомлення і порівняння його п'ятого розділу, де йдеться про правовий режим надільних земель, з тотожним розділом сусідньої губернії. Зокрема, поміщицькі обранці Полтавщини та Чернігівщини планували передати селянам польові наділи у безстрокове і постійне «спадково-сімейне користування ділянками польової та садибної землі» [14, с. 536]. Про можливість та способи викупу наділів у полтавському проекті навіть не йшлося. Між тим, чернігівські делегати регламентували право викупу надільних земель безпосередньою згодою поміщика.

Таким чином, судячи з архівних документів, опублікованих матеріалів, спогадів сучасників, найпалкіші дискусії в українських лівобережних дворянських комітетах розгорнулися з приводу правосуб'єктності поміщиків на їхні маєтки, з одного боку, та поміщицьких селян на садибу і надільну польову землю, з другого. З огляду на склад комітетів, їхню спрямованість, зміст положень щодо власності на поміщицькі маєтки був визначений апріорі. Усі вони ухвалили норму, за якою поміщицькі маєтки після ліквідації кріпосного права продовжували перебувати у повній власності поміщиків.

Садибна осілість, що включала в себе будинок, присадибні будівлі, двір, город і землю під ними, передавалася у користування селянам до моменту сплати її вартості. Після викупу садиби громадою вона переходила на праві неповної власності до колишніх поміщицьких селян.

Не менше розбіжностей зафіксували проекти Положень дворянських комітетів українських губерній у частині ставлення до перспектив наділення селян польовою землею. Попри нагадування урядовців про можливість ширшої транспарентності до наді-

льних земель з поступовою підготовкою ґрунту для їхньої передачі на праві власності колишнім селянам-кріпакам після закінчення перехідного періоду, низка комітетів не піддалася на такі умовляння. Навпаки, поміщики, стоячи на варті захисту традиційного земельного устрою, зазначали, що польові наділи перебували в селянському користуванні тільки до завершення перехідного періоду. В подальшому реверсним шляхом вони поверталися як об'єкт власності до феодала.

Найпоєднованіше право повної власності селянина на надільні ділянки обстоював відповідний комітет Харківської губернії. В ньому, єдиному із усіх проектів українських губерній, містилися норми, що надавали право селянській громаді, після викупу землі у поміщика, розподілити її між своїми членами і передати кожному на праві особистої (приватної) власності. Дефініція «особиста власність» чинному цивільному законодавству не була відома. Однак, упорядники текстів положень про покращення побуту поміщицьких селян були представлені лише дворянським станом, який почасти не володів напрацьованою юридичною термінологією.

Отже, вперше в практиці взаємин великих суспільних груп, що стояли на протилежних позиціях ієрархічної піраміди, був запропонований в певній мірі компромісний шлях. З власної ініціативи дворянство усіх українських губерній Росії добровільно відмовлялося від права власності не лише на кріпаків, а й на садібну землю, в разі здійснення селянами викупної операції. Із затвердженням проектів положень самими поміщиками запропонованими, вони перетворювалися з повних на неповних власників землі, їм де-факто належної.

Список літератури: 1. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.300. Спр.1. Ч.1. 2. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. СПб., 1861. Т.1. 3. Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов. К., 1961. 4. Семенов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Хроника деятельности комитета по крестьянскому делу. СПб., 1889. Т.1. 5. ЦДІАК України. Ф.442. Оп.300. Спр.1. Ч.6. 6. Систематические своды по проектам положения 21 губернии//Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. СПб., 1859. Ч.4. 7. ЦДІАК України. КМФ 4. Оп.1. Спр.42. 8. Журналы Секретного и Главного комитетов в по крестьянскому делу. Пг., 1915. Т.1. 9. Систематические своды по проектам положения 21 губернии//Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. СПб., 1859. Ч.1. 10. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы по истории освобождения крестьян. Т.1. Губернские комитеты, их депутаты и Редакционные комиссии в крестьянском деле. Бонн на Рейне: Типография Ф.Крюгера, 1862. Т.1. 12. Державний архів у Автономній Республіці Крим. Ф.52. Оп.1. Спр.1. 12. ЦДІАК України. КМФ 4. Оп. 1. Спр. 42. 13. Систематические своды по проектам положения 21 губернии//Первое издание Ч.1. 14. ЦДІАК України. Ф.442. Оп.300. Спр.1 Ч.3.

Надійшла до редакції 10.10.06